

ПЕДАГОГІКА ВИЩОЇ ОСВІТИ

УДК 378:339.3(477)

ГУБИЦЬКИЙ Любомир, к. і. н., доцент кафедри філософських та соціальних наук КНТЕУ

МЕЛЬНИК Ганна, к. і. н., доцент кафедри всесвітньої історії Київського університету імені Б. Грінченка

ВИЩА ТОРГОВЕЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА ОСВІТА В УКРАЇНІ У 1941–1945 РР.

Проаналізовано процеси, які відбувалися у вищій торговельно-економічній освіті в Україні у 1941–1945 рр. Досліджено реорганізацію вищих торговельно-економічних навчальних закладів України, труднощі початкового етапу війни, евакуації, умови німецького окупаційного режиму. Розкрито питання відбудови вищої торговельно-економічної освіти в Україні у 1943–1945 рр.

Ключові слова: вища освіта, торговельно-економічна освіта, Україна, війна 1941–1945 рр.

Губицкий Л., Мельник А. Высшее торгово-экономическое образование в Украине в 1941–1945 гг. Проанализированы процессы, проходившие в высшем торгово-экономическом образовании в Украине в 1941–1945 гг. Исследованы реорганизация высших торгово-экономических учебных заведений, трудности начального этапа войны, эвакуации, условия немецкого оккупационного режима. Раскрыт вопрос возрождения высшего торгово-экономического образования в Украине в 1943–1945 гг.

Ключевые слова: высшее образование, торгово-экономическое образование, Украина, война 1941–1945 гг.

Постановка проблеми. Протистояння двох ідеологій, двох політичних режимів, які претендували на універсальність наприкінці 1930-х – на початку 1940-х років, поставило на порядок денний питання взаємодії в умовах протистояння і взаємознищення. За таких умов суспільства суперників змушені були функціонувати і забезпечувати усім необхідним війська на фронті. І саме в той час виявилася виключна роль торгівлі і вищої торговельно-економічної освіти, що були спроможні забезпечити цю стратегічну галузь фахівцями. Сучасний стан справ у галузі економіки, фінансів, банківської справи, міжнародних

© Губицький Л., Мельник Г., 2016

ISSN 1727-9313. ВІСНИК КНТЕУ. 2016. № 3 ===== 115

запозичень, державних і корпоративних боргів засвідчив неабияку вагомість наявності висококласних антикризових менеджерів із зазначених галузей. Освітня галузь відповідно реагувала на вказані зміни, змінюючи навчальні підходи до підготовки фахівців, у тому числі й у сфері торгівлі та громадського харчування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання історії торговельно-економічної освіти в Україні у 1939–1941 рр. ще не привертало увагу дослідників. Проте варто згадати як узагальнюючі праці з історії освіти цього періоду, так і монографії, присвячені безпосередньо вищим навчальним закладам цієї галузі. Так, вагоме значення для виокремлення місця торговельно-економічної освіти серед всієї системи вищої і середньої спеціальної освіти в СРСР та УРСР мають праці, написані за редакції В. Елютина, В. Пітова, В. Попова, І. Дзюбка, М. Круглянського, Д. Скільського, редакційної колегії під головуванням В. Смолія [1–6]. Повноту картини доповнюють статистичні збірники [7]. Глибокі дослідження історії окремих торговельно-економічних вузів України останніми роками проведені у Києві, Львові, Донецьку [8–10]. Окремі дослідники зупинились на проблемах розвитку вищої і середньої спеціальної освіти в Україні в 1941–1945 рр. Це, зокрема, праці К. Беркгофа, Б. Єржабкової, О. Потильчака, В. Ленської, О. Завальнюка [11–15] та ін.

Метою статті є дослідження становища вищої торговельно-економічної освіти в Україні під час війни 1941–1945 рр., виокремлення притаманних їй у вказаний період внутрішніх процесів.

Матеріали та методи. Вагомий внесок у розширення джерельної бази дослідження цієї теми дали пошуки серед матеріалів, збережених в архівах. Зокрема, у Центральному державному архіві вищих органів влади України, Центральному державному архіві громадських об'єднань України, Державному архіві Київської області збережено справи, які надають можливість розкрити освітню політику радянського уряду, а також місце кооперації у підготовці фахівців для торгівлі і підприємств громадського харчування.

Для досягнення заявленої мети і завдань використано методи: аналізу історичних документів, порівняльно-історичний, ретроспективний, хронологічний.

Результати дослідження. Напередодні радянсько-німецької війни Українська РСР мала досить розгалужену систему підготовки професійних кадрів середньої та вищої кваліфікації. Їх готували в 173 вузах, де навчалось 196.8 тис. студентів, у 693 технікумах, середніх спеціальних школах, ремісничих та фабрично-заводських училищах, де набували кваліфікації понад 326 тис. юнаків та дівчат. У технікумах і середніх професійних училищах протягом останнього передвоєнного року навчалися 196.2 тис. студентів.

Вища освіта в Україні напередодні війни 1941–1945 рр. розвивалася за галузевим принципом. Народний комісаріат торгівлі УРСР також організовував і опікувався діяльністю вищих та середніх спеціальних навчальних закладів. До війни в Україні існувало: 2 інститути радянської торгівлі, 6 технікумів радянської торгівлі, 2 технікуми громадського харчування, 18 шкіл торговельно-кулінарного учнівства, з яких 4 кулінарні, 11 торгові та 3 торгово-кулінарні [16]. У 1941 р. постановою радянського уряду ліквідовано Українську академію радянської торгівлі в Києві.

З початком війни 1941–1945 рр. як громадяни, так і установи всіх галузей економіки зазнали втрат через бойові дії, переселення, евакуацію, репресії, голод, хвороби. Освітня сфера України не є винятком, але за першої нагоди робота шкіл, технікумів і вишів відновлювалася.

На думку німецьких окупантів, головним обов'язком українців мала стати праця на користь рейху. Ось як висловився з цього приводу рейхскомісар рейхскомісаріату "Україна" Е. Кох: "Українцям не треба думати про школи й університети, тому що вони зобов'язані працювати, для роботи освіта не потрібна. Відкриття навчальних закладів вважаю зовсім недоцільним, бо тубільцеві-хліборобові і тубільцеві-робітникам освіта лише шкодить" [6, с. 698].

Однак брак кваліфікованих фахівців у галузях, необхідних для забезпечення Німеччини та німецької армії усім необхідним, потребував відновлення середньої спеціальної та вищої освіти. За даними О. Потильчака, одним з регіонів, де на перших порах окупаційна влада почала вживати заходи щодо організації середньотехнічних шкіл та технікумів, була Полтавщина. Лише в Новосанжарівському районі у лютому 1942 р. відкрито 4 середніх училищ, у тому числі для підготовки спеціалістів у галузях торгівлі [6, с. 699]. У Кам'янці-Подільському з осені 1941 р. відкрито Торговельну середню спеціальну школу [17]. Протягом усієї війни діяв Торговельний ліцей у Перемишлі.

У Торговому технікумі у Нових Санжарах, що розпочав роботу 24.02.1942 за погодженими навчальними і погодинними планами, працювали 32 вчителі. Вищу освіту мали 27 викладачів і 5 – середню. Серед 367 учнів – 143 юнаки і 224 дівчини [12, с. 112].

Оцінюючи стан та перспективи вищих шкіл та науково-дослідних установ Києва, німецька адміністрація визнала, що в місті перед війною існувало 20 вищих шкіл, 34 науково-дослідних інститути, університет та Академія наук, до складу якої входили понад 20 окремих науково-дослідних інститутів. У всіх цих інституціях налічувалося більше 5 тис. наукових робітників та близько 40 тис. студентів [18, арк. 34].

Окупаційна адміністрація була певна, що більшовики зробили все для того, щоб кожну з інституцій зруйнувати. Вони насильно вивезли частину фахівців, вигнали з Києва студентів, зіпсували науково-навчальне приладдя та устаткування, зруйнували цінні бібліотеки [18, арк. 42–44].

Весь процес евакуації майна і людей в СРСР було централізовано. 24 червня 1941 р. спільною постановою ЦК ВКП(б) та РНК СРСР для керівництва евакуацією населення, закладів, воєнних та інших вантажів, обладнання підприємств й інших цінностей при союзному уряді був створений державний орган – Рада з евакуації у складі Л. Кагановича (голова), О. Косигіна (заступник голови), М. Шверника (заступник голови), Б. Шапошникова, С. Круглова, П. Попкова, М. Дубровіна, А. Кирпичникова [19, с. 495]. Основні завдання та зміст заходів з евакуації визначалися постановою ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 27.06.1941 "Про порядок вивезення і розміщення людських контингентів та цінного майна" [19, с. 496].

Вглиб країни відправили понад 20 академічних установ з основним устаткуванням, бібліотечними фондами, матеріальними цінностями, а також 32 вищі та середні навчальні заклади [19, с. 502]. У повному обсязі евакуювали металургійні, медичні і транспортні інститути. Дослідні інститути евакуювали разом із науковими співробітниками [12, с. 133].

За німецької адміністрації в Києві відновлено 23 академічні установи (Академії наук України), 3 факультети університету Св. Володимира, 5 факультетів Київського політехнічного інституту, Київський сільськогосподарський інститут, Київський учительський інститут, 28 окремих науково-дослідних установ. Серед цих установ діяв Науково-дослідний інститут харчової промисловості (Олександрівська площа), який залишили як самостійний науково-дослідний заклад, приєднавши до нього: Лабораторію для визначення якості макаронних і кондитерських виробів (В. Підвальна), Харчову лабораторію Подільського райхарчоторгу, Контрольно-харчову лабораторію (Львівська, 10), Харчову лабораторію Укрфруктовода (Ярославська, 17), Лабораторію для визначення якості хлібних виробів (ріг Володимирської та Житомирської), Лабораторію Київторгу (В. Васильківська), Харчову лабораторію Вукопромспілки (Львівська вул.), Лабораторію Хлібторгу (Фундукліївська), Харчову лабораторію Наркомторгу (Столипінська), Лабораторію Плодоовочевої інспекції (Андріївська, 2). Сам інститут підпорядкували відділу промисловості та харчування [20, арк. 42–44].

На тимчасово окупованій з 1941 р. німецькими військами українській території продовжували діяти вузи і науково-дослідні установи. Наприклад, у Дніпропетровську 22.09.1941 доктор біологічних наук І. Розгін очолив новозаснований Дніпропетровський державний український університет, який працював до 1942 р. [21, с. 460].

Збереження повноцінної мережі вузів не входило в плани окупантів [13]. У січні 1942 р. імперський міністр окупованих територій А. Розенберг видав спеціальний наказ, яким забороняв діяльність установ вищої школи на захопленій гітлерівцями території [2, с. 336]. Рейхскомісар Е. Кох 31.08.1942 оприлюднив наказ про остаточне закриття взагалі всіх навчальних закладів, які охоплювали учнів віком

понад 15 років, у тому числі й дозволених вузів. Учні, студенти та викладачі мобілізувались на роботи до Німеччини [2, с. 336]. Спротив А. Розенберга починанням Е. Коха дещо виправив ситуацію в справі підготовки фахівців вищої кваліфікації окремих галузей.

З 01.09.1942 відновили підготовку студентів медичні інститути у Вінниці та Києві. У Дніпропетровську частково почали працювати окремі факультети сільськогосподарського, політехнічного та транспортного інститутів. Було відкрито кооперативний інститут і відновлено роботу кількох факультетів університету. У деяких вузах України кількість студентів була досить значною. Наприклад, у Київському медичному інституті на момент його закриття у 13.11.1942 навчалось 3 тис. студентів [13, с. 788].

Усі інші напрями наукових досліджень, які мали фундаментальний характер, але не мали безпосереднього прикладного значення, згорталась через відсутність фінансово-матеріальної підтримки.

Окупаційний режим нацистів призвів не лише до втрат серед науковців, викладачів, студентів. Жахи окупації відчуло все населення. Широко застосовувалося фізичне знищення кращих представників інтелігенції. У червні – липні 1941 р. у Львові гітлерівці провели облаву на вчених. Після нечуваних катувань були вбиті десятки професорів університету, політехнічного, медичного, ветеринарного інститутів, консерваторії та інституту радянської торгівлі. Серед них математик А. Ломницький, В. Стожек та С. Рузевич [2, с. 339].

Реалії німецького "нового порядку", вбивства, злочини окупаційної влади, терор, економічний визиск, культурна та освітня політика, що мала за мету виховати покiрного робiтника, зумовлювали спротив українського населення. У боротьбі з німецькими окупантами брали участь всі верстви суспільства, у тому числі і працівники науки, освіти, торгівлі та громадського харчування, а також викладачі та студенти вищих і середніх спеціальних закладів торговельної освіти. З однієї Академії наук УРСР на фронті перебувало понад 300 науковців, у тому числі 130 докторів та кандидатів наук [22, с. 55]. Близько третини студентства було призвано до армії перед відступом Червоної Армії 1941 р. [12, с. 132].

У збройному спротиві або у праці в тилу брали участь викладачі та студенти вищих і середніх навчальних закладів торговельної галузі. Наприклад, серед викладачів Львівського інституту радянської торгівлі, які працювали у виші в 1946 р., були і герої війни або тилу, нагороджені державними нагородами [20, арк. 14; 23, с. 350].

Народне господарство України через воєнні дії зазнало величезних втрат. Це стосувалося й освіти, зокрема і вищої. За даними Надзвичайної комісії по врахуванню збитків, завданих УРСР окупантами, у вузах республіканського підпорядкування було повністю зруйновано 81 будинок площею 1104 тис. м² і пошкоджено 244 будівлі. Серед них –

116 навчальних корпусів площею 643 тис. м², 104 гуртожитки [2, с. 344]. У бібліотеках 115 вузів республіканського підпорядкування знищено і розграбовано 9 459.5 тис. томів, що становило 60 % їх довоєнного фонду [2, с. 345]. Так, у Харкові з 34 вузів повністю зруйновано 17, решта зруйнована до стану непридатності [23, с. 23].

Червона Армія 23.08.1943 звільнила Харків, 06.11.1943 – Київ. У жовтні 1944 р. завершилося визволення від ворога території України. Із вигнанням нацистських окупантів у звільнених областях поверталося мирне життя.

Одним з найважливіших завдань стало забезпечення населення харчуванням: відкривалися магазини та їдальні Народного комісаріату торгівлі УРСР, але система зіткнулася із проблемою кадрового дефіциту (табл. 1).

Таблиця 1

Дефіцит кадрів у системі НКТ УРСР у 1943–1944 рр. (округлено) *

Фахівці	Кількість, осіб	У т. ч. із середньою освітою
<i>Спеціалісти (станом на 01.12.1943)</i>		
Економісти	500	–
Товарознавці	1100	700
Бухгалтери	1400	1000
Технологи-кулінари	350	300
Технологи з переробки плодоовочів	100	70
Агрономи	130	70
Зоотехніки	100	60
<i>Кадри масових кваліфікацій (станом на 01.01.1944)</i>		
Продавці	3600	
Рахівники	2000	
Кухарі	1000	

* Складено за [20, арк. 25, 47].

Начальник відділу навчальних закладів НКТ УРСР Є. Братенко 27.06.1944 наголошував, що "внаслідок воєнних дій та тимчасової окупації території України німецько-фашистськими військами система Радянської торгівлі втратила чимало кваліфікованих кадрів, які загинули в боях за Батьківщину або замордовані фашистами. Відновлені після звільнення від ворожої окупації торговельні організації та підприємства громадського харчування системи НКТ УРСР ще й досі не укомплектували повністю свій апарат. У середньому по УРСР апарат торговельних організацій і підприємств громадського харчування було укомплектовано на 70 %. Усього, за неповними даними, на 01.04.1944 у системі НКТ УРСР працювало до 25 тис. осіб. Рівень укомплектування спеціалістами такий: економістів – 50–79 %; бухгалтерів – 64–88 %; товарознавців – 52–78 %; інспекторів – 46–82 % [20, арк. 52].

Проблему забезпечення економіки кваліфікованими кадрами покликані були вирішити вищі навчальні заклади. Ті вищі, приміщення яких перебували в більш-менш задовільному стані, розпочали реєстрацію викладачів та студентів і розгортали роботу, не чекаючи повернення основного складу. З квітня 1943 р. по квітень 1944 р. РНК СРСР і РНК УРСР видали постанови і розпорядження про відкриття на території республіки 106 нових навчальних закладів. Що ж до решти вузів, то за постановою ЦК КП(б)У від 25.03.1944 їх реєвакуція мала бути здійснена в основному після закінчення 1943/44 н. р. У липні 1944 р. з метою централізації керівництва вищими навчальними закладами створено Управління в справах вищої школи при РНК УРСР, начальником якого призначено С. Бухала [2; с. 362].

Народний комісар торгівлі УРСР П. Борисов 30.11.1943 затвердив план роботи відділу учбових закладів Наркомторгу УРСР на IV квартал 1943 р., який передбачав відновлення роботи Харківського і Львівського інститутів радянської торгівлі із загальним контингентом 800 осіб [20, арк. 3]. Усього по цих двох інститутах на 1943 та 1944 рр. заплановано набір 1010 студентів [20, арк. 20].

Згідно із постановою РНК УРСР та ЦК КП(б)У від 19.11.1943 № 448 та Наказу по Народному комісаріату торгівлі УРСР № 101 від 11.12.1943 відновлено Харківський інститут радянської торгівлі (ХІРТ) з товарознавчим, торговельно-економічним, обліково-економічним, плановим факультетами [20, арк. 31]. Кількість прийому на 1-й курс становила 130 студентів. Директору ХІРТ О. Іванчихіну було доручено негайно розпочати роботу з устаткування інституту, комплектування професорсько-викладацького персоналу, прийому студентів на 1-й курс та реєстрації студентів старших курсів, забезпечення студентів гуртожитком та їдальнею.

Велике значення для розгортання діяльності вищів мали постанови, прийняті в 1942–1943 рр., зокрема Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) від 05.05.1942 "Про план прийому до вузів у 1942 р. і заходи зі зміцнення вищих навчальних закладів"; Раднаркому СРСР від 10.02.1943 "Про поліпшення харчування студентів вищих навчальних закладів", від 13.09.1942 "Про підвищення окладів працівникам науки", від 15.09.1943 "Про розміри і порядок призначення стипендій у вищих навчальних закладах і технікумах і про звільнення студентів від призову до Червоної Армії" та ін. [2, с. 307].

В умовах режиму суворої обмеженості матеріальне забезпечення громадян залежало від багатьох чинників. Працюючі громадяни користувалися певними пільгами – хоча вони одержували мізерну платню, однак їм гарантувалося забезпечення найважливішими продуктами харчування та окремими промисловими товарами [24, с. 11]. Студенти прирівнювалися у постачанні харчуванням до робітників. Так, з 01.03.1943 студенти отримували продовольчі товари за нормами, встановленими для робітників промисловості, транспорту і зв'язку [2, с. 308].

Складовою боротьби за відновлення роботи вузів були заходи з усунення серйозних матеріальних нестатків, що зазнавали вузівські колективи у важкі воєнні роки. На кінець 1944/45 н.р. по вузах бракувало близько 1000 комплектів лабораторій, гостро відчувалася потреба у папері та канцелярському приладді. Гуртожитки були перенаселені, не вистачало палива, одягу, постільної білизни, ліжок. Погано було і з громадським харчуванням [2, с. 364].

За таких скрутних умов директор ХІРТ, як і всі керівники навчальних закладів, був зобов'язаний слідкувати за якістю навчання, яка на той час, зокрема, обумовлювалася наявністю: висококваліфікованих викладачів, здібних озброїти учнів фаховими знаннями та виховати радянських патріотів; матеріально-технічної бази – навчальних приміщень, належного їх обладнання та устаткування, кабінетів, лабораторій, бібліотеки, підручної літератури; навчально-методичної документації – навчальних планів та програм; а також належним керівництвом педагогічного процесу і розгорнутою політмасовою і виховною роботою [20, арк. 101].

Традицію вищої торговельної освіти у Києві намагалися відновити у 1943–1944 рр. Одразу ж після визволення Києва від ворога почалася відбудова вузів. НКТ УРСР у 1944 р. звертався з проханням до Ради Народних Комісарів УРСР перевести ХІРТ до Києва, використавши для цього приміщення Торговельної академії [20, арк. 7]. Доцільність такого кроку аргументували необхідністю залучення працівників наркомату викладачами Інституту по спецдисциплінах практичних, що мало б значно наблизити педагогічний процес до практичної роботи і дещо зменшити дефіцит у педагогічних кадрах для інституту, так і керівних працівниках для наркомату. Ще одним чинником на користь такого рішення була відсутність у Харкові матеріально-технічної бази для інституту, тоді як у Києві повністю збереглося приміщення колишньої Торговельної академії [20, арк. 45].

Відділ навчальних закладів Народного комісаріату торгівлі УРСР у своєму листі № 14-01 від 04.02.1944 до Відділу шкіл Центрального комітету КП (б)У повідомляв, що навчальна споруда ХІРТ збереглася, а лабораторний корпус згорів разом з усім устаткуванням лабораторій, кабінетів і бібліотекою. Але, так як ця будівля належала Укоопспілці, то рішенням Раднаркому УРСР і ЦК КП(б)У від 19.11.1943 за № 448 вона закріплена за Українським інститутом радянської кооперативної торгівлі Укоопспілки, який раніше знаходився в Одесі. Інституту ж НКТ УРСР надано право розміщуватися там на правах орендаря. Таке спільне розміщення двох інститутів в одному приміщенні, звичайно, лімітувало б розвиток обох інститутів, особливо, інститут НКТ УРСР, який знаходився в чужому приміщенні. Це ще більше підкріплювало рішення Наркомторгу УРСР перевести інститут до Києва у будівлю колишньої Торговельної академії [25, с. 5].

У Києві в 1944 р. діяв єдиний вищий навчальний заклад торговельного фаху – Інститут підвищення кваліфікації керівних працівників торгівлі, який розміщувався за адресою: м. Київ, вул. Ворошилова, 19 [26, арк. 82].

Харківський інститут радянської торгівлі розпочав заняття 3 січня 1944 р. Перші курси інституту були повністю забезпечені викладацьким складом. На 3 січня 1944 р. контингент студентів становив: 1–4 курси – 174 осіб; підготовчі курси – 40 осіб; разом 214 осіб [27; арк. 11].

Для забезпечення старших курсів ХІРТ викладачами Відділ навчальних закладів НКТ УРСР викликав цілу низку професорів і викладачів інституту, які знаходилися в евакуації у східних областях СРСР і в лавах Червоної Армії. Це, наприклад, професор Скробанський, доценти Заславський, Вищепан, Швилик, Безпалій, Бессалов, Шерман, викладач Рижов та ін. [22, арк. 49].

На 01.07.1944 у ХІРТ навчалось за планом 130 студентів, фактично – 231 студент (табл. 2). Крім того, при інституті організовано підготовчі курси, де навчалось 38 осіб.

Таблиця 2

Склад студентів ХІРТ на 01.07.1944 *

Загальна кількість, осіб	Курс	Факультет		
		товарознавчий	торгово-економічний	обліково-економічний
88	1	53	35	0
45	2	34	11	0
56	3	23	28	5
42	4	27	15	10
Разом		127	89	15

*Складено за [20, арк. 88, 96].

Відновлення роботи вищих навчальних закладів України здійснювалося швидкими темпами. Так, із 166 вузів УРСР, які діяли до війни в УРСР в 1944 р. почали працювати 128, в яких на 15.08.1944 навчалось 31 118 студентів [28, арк. 1].

Згідно з Постановою Ради Народних Комісарів УРСР за № 1094 30.08.1944 відновлено роботу Львівського інституту радянської торгівлі (ЛІРТ), який знаходився за адресою: м. Львів, вул. Чкалова, 10 [20, арк. 2].

Літньо-осінній набір студентів до вишів НКТ УРСР був вдалим. Так, на 20 жовтня 1944/45 н. р. до ХІРТ на 1 курс зараховано 222 студенти, у т.ч. відмінників – 99, при плані прийому на 1 курс 200 осіб. Усього зараховано – 567 [28, с. 8].

Відновлення вишів УРСР потребувало якнайшвидшого вирішення нових проблем. Особливо гостро стояло питання про забезпечення харчуванням тисяч студентів і викладачів. Перевіркою, здійсненою РНК УРСР на місцях, встановлено незадовільний стан харчування студентів республіканських вузів УРСР. Однією з головних причин було те, що підсобні господарства й відділи та комісії робітничого постачання (за російською аббревіатурою відомі як ОРСи) при більшості непромислових вузів організовувались тільки в літній і осінній період і не мали достатньої матеріально-технічної бази (тракторів, автомашин, коней, насіння), звідси зібраний врожай з підсобних господарств не міг забезпечити організацію другого гарячого харчування. Норми, встановлені наказом Наркомторгу СРСР від 22.02.1943 № 85, забезпечували тільки одноразове харчування студентів.

Наказом Наркомторгу СРСР № 515 від 30.10.1944 встановлено такі ліміти на додаткове харчування студентів республіканських вузів УРСР: друге гаряче харчування – на 5 886 осіб, посилене харчування (дієтичне) – на 2 433 осіб і для хворих на туберкульоз – на 536 осіб.

Виділені НКТ СРСР ліміти на додаткове харчування студентів вузів УРСР, в яких на той момент навчалось більше 48 тис. осіб, були недостатніми, так як охоплювали незначну кількість студентів [28, арк. 13].

Забезпечення харчами студентів та викладачів залежало не лише від доброї волі уряду, але й від праці студентів на присадибних ділянках, виділених вищим навчальним закладам [28, арк. 30].

На базі Київської торговельної академії 1944 р. планувалося організувати однорічну республіканську торговельну школу для підготовки та перепідготовки керівних торговельних працівників із середньорічним контингентом у 300 осіб [20, арк. 1].

На 31.12.1945 в Україні діяли 2 інститути радянської торгівлі – у Львові та Харкові [29, арк. 11]. У 1945 р. завершено відновлення мережі навчальних закладів системи НКТ УРСР. Динаміку контингенту студентів у навчальних закладах порівняно з 1944 р. наведено у *табл. 3*, а у *табл. 4* – склад керівництва цих вишів.

Таблиця 3

Загальна кількість студентів ЛПРТ та ХІРТ на 31.12.1945 порівняно з 1944 р.*

Показник	Кількість осіб станом на:	
	31.12.1944	31.12.1945
Кількість студентів	862	1247
Випуск	0	142
Разом	862	1389

* Складено за [29, арк. 4].

Навчально-методична база ЛПРТ та ХІРТ у 1945 р. поступово покращувалася [29, арк.14–17]. Харківський інститут у 1944/45 н. р. займав два поверхні будівлі, яка належала Укоопспілці.

Таблиця 4

Керівний склад ЛПРТ та ХІРТ, 1945 р.*

Посада	Прізвище, ім'я, по батькові	Рік народження	Національність	Партійність	Освіта
<i>ХІРТ</i>					
Директор	Байрачний Олексій Овксентійович	1904	Українець	Член ВКП(б)	Вища
Заступник директора з наукової і навчальної роботи	Соколовський Микола Олександрович	1894	Росіянин	Безпартійний	Вища
Начальник навчальної частини і декан торгово-економічного факультету	Кац Мойсей Ісаакович	1898	Єврей	Безпартійний	Вища
Декан обліково-економічного факультету	Рапопорт Яків Ілліч	1902	Єврей	Безпартійний	Вища
Декан товарознавчого факультету	Чегорян Олександр Михайлович	1902	Українець	Безпартійний	Вища
<i>ЛПРТ</i>					
Директор	Гаркавенко Семен Данилович	1901	Українець	Член ВКП(б)	Вища
Заступник директора з навчальної і наукової роботи	Куц Анатолій Степанович	1904	Росіянин	Безпартійний	Вища
Декан торгово-економічного факультету	Лісовий Лаврентій Данилович	1903		Безпартійний	Вища
Декан обліково-економічного факультету	Іванченко Семен Трохимович	1902	Українець	Безпартійний	Вища
Декан товарознавчого факультету	Яцевський Василь Петрович	1893	Українець	Безпартійний	Вища

* Складено за [29, арк. 12, 13].

Між тим, споруда, в якому протягом 5 років не проводився ремонт, знаходилась у запущеному стані та вимагала капітального ремонту. В 1945 р. ХІРТ вдалося все ж відремонтувати і запустити парове опалення, здійснити ремонт водогону і каналізації, побілити аудиторії та кабінети, продовжувався ремонт актового залу, вестибюлю та інших приміщень.

Значний ремонт навчального приміщення здійснено у 1945 р., зокрема ЛІРТ газифіковано центральне опалення навчального корпусу і гуртожитку.

Лабораторний корпус ХІРТ був повністю зруйнований, а дві аудиторії зайняті музичною школою, отже, його аудиторний фонд був явно недостатній (табл. 5), незважаючи на значне його збільшення в зв'язку з переводом до Львову Інституту радянської кооперативної торгівлі: в 18 аудиторіях містилися 24 академічні групи, які мав інститут на 31.12.1945, 4 групи підготовчих курсів і 4 групи заочного відділення (проведення очних консультацій). Тому інституту доводилося проводити заняття в дві зміни.

Таблиця 5

Забезпеченість інститутів навчальними приміщеннями у 1945 р. (од.)*

Навчальні приміщення	ХІРТ	ЛІРТ
Аудиторії	20	9
Навчальні кабінети	9	15
Лабораторії	2	6
Бібліотеки	2	2
Читальні зали	1	1
Фізкультурний зал	1	1
Усього	35	33

* Складено за [29, арк. 14].

Харківський інститут у 1944–1945 рр. мав такі кабінети: марксизму-ленінізму; іноземних мов; статистики і бухгалтерського обліку; товарознавства продовольчих товарів; організації техніки радянської торгівлі; воєнний; товарознавства промтоварів. З 1945/46 н. р. організовано кабінети: фізики, математики, економічної географії, бухгалтерського обліку і статистики.

Кабінети не мали ще достатньої кількості літератури і експонатів, машин, касового, вагового й іншого устаткування. Проте роль їх постійно зростала, оскільки дирекція інституту робила все можливе для їх обладнання. У 1945 р. кабінети отримали значне поповнення (арифмометри, лічильні машини, логарифмічні лінійки, муляжі, касові апарати, овоче-, шинкорізки тощо). Ці заходи сприяли покращанню навчального процесу в цілому і посиленню самостійної роботи, 30–50 студентів щоденно відвідували кожен кабінет.

У 1944/45 н. р. ХІРТ не мав своїх лабораторій. Лабораторні заняття проводились у Харківському державному університеті на договірних засадах. З 1945/46 н. р. організована лабораторія товарознавства харчових продуктів. Хімічні лабораторії орендувалися у Держуніверситеті.

Книжковий фонд ХІРТ був вкрай обмежений (табл. 6). Усього в бібліотеці на 31 грудня 1944 р. налічувалось 5 340 книг. За 1945 р. бібліотека поповнилася 3 801 екз., з яких 570 книг отримано від Львівського інституту. На 31 грудня 1945 р. фонд налічував 9 141 екз.

Таблиця 6

Книжковий фонд ХІРТ у 1944–1945 рр.*

Література з:	Кількість книг, шт.
Соціально-економічних дисциплін	1 820
Загальноосвітніх дисциплін	590
Товарознавства	680
Організації і техніки радянської торгівлі	2 820
Економіки і планування радянської торгівлі	62
Бухгалтерського обліку	624
Художня	1 400
Інша	1 175
Разом	9 141

* Складено авторами за [29, арк. 16].

У 3 кв. 1944 р. Відділ шкіл ЦК ВКП(б) запланував укомплектувати бібліотеки для 20 вузів УРСР із загальним обсягом в 73 000 екз. ХІРТ за планом мав отримати 3 000 екз. книг, але не отримав жодного [28, арк. 69].

У 1944/45 н. р. повне розгортання роботи бібліотеки лімітувалося відсутністю необхідного для цього приміщення. Тим не менше з наявного, вкрай обмеженого, аудиторного фонду дирекція інституту виділила невеликий читальний зал при бібліотеці на 25–30 місць. З 1945/46 н.р. читальний зал значно розширено.

З метою задоволення попиту студентів для читального залу було виділено найдефіцитнішу літературу.

До початку 1944/45 н.р. у Львівському інституті радянської торгівлі було 11 кабінетів: марксизму-ленінізму; еконогеографії; російської, української та іноземних мов; фізики; математики; статистики; бухгалтерського обліку; товарознавства продовольчих товарів; товарознавства промтоварів; організації і техніки радянської торгівлі. Протягом року організовано ще чотири кабінети: воєнний, машинізації обліку, економіки і планування радянської торгівлі, політекономії.

На початку року функціонувало три лабораторії – хімічна, товарознавства промтоварів і товарознавства продовольчих товарів. У 1945 р. організовано ще дві лабораторії – мікробіології і товародослідна. Таким чином, наприкінці 1945 р. інститут мав 15 кабінетів і 5 лабораторій. Обладнання кабінетів і лабораторій у цілому задовільне. У цьому плані Львівський інститут знаходився у більш вигідному становищі, ніж Харківський. Проте меблями і спеціальним обладнанням кабінети обладнані недостатньо.

Довоєнний бібліотечний фонд Львівського інституту майже повністю зберігся. Бібліотека нараховувала близько 18 тис. книг із соціально-економічних питань, близько 6 000 тис. книг із загальноосвітніх дисциплін та 6 000 тис. томів спеціальної літератури, більше 1 000 книг з воєнної тематики, 3 000 підручників середньої школи, понад 8 000 книг художньої літератури. Недоліком бібліотеки була відсутність літератури воєнного періоду і спеціальної літератури українською мовою.

Обидва інститути радянської торгівлі (Харківський і Львівський) зуміли подолати брак професорсько-викладацького складу в 1944–1945 рр. [29, арк. 18–19].

Про особливості викладацької роботи у Харкові в 1944/45 н.р. свідчить довідка, надана завідувачу відділом шкіл ЦК КП(б)У Г. Пінчуку Відділом шкіл Харківського обкому КП(б)У. У ній зазначено: "Професорсько-викладацький склад м. Харкова через велику кількість споріднених інститутів розподілив свою увагу між декількома вузами, як правило, професори, доктори, доценти, старші викладачі і навіть лаборанти працювали на декількох кафедрах, крім роботи в науководослідних інститутах і консультацій на заводах і в лікарнях. Працювати на 3-х кафедрах стало нормою. Крім того, можна назвати низку професорів, які працювали у 4 і навіть 5 місцях, наприклад, І. Ліфшиц, доктор фізико-математичних наук:

- завідувач кафедри фізико-математичних наук в Інституті кооперативної торгівлі;
- завідувач кафедри теоретичної фізики в Держуніверситеті;
- завідувач кафедри математики в Технологічному інституті;
- завідувач сектором теоретичної фізики в фізико-математичному інституті;
- вчений секретар у фізико-технічному інституті.

Перевантаженість професорсько-викладацького складу не дозволяє кожному завідувачу кафедри і доценту кафедри віддатися роботі на кафедрі, не виховує почуття патріотизму свого вузу, немає боротьби за знання інституту і, безумовно, (крім існуючих труднощів) цим пояснюється, що вузи до цих пір не мають задовільної лабораторної бази" [28, арк. 27 зв.].

Кількість викладачів обох інститутів (Харківський і Львівський) у 1945 р. зросла зі 103 до 141 особи, при цьому частка штатних

працівників – з 68.9 до 75.2 %. У штаті ХІРТ налічувалося 7 докторів наук і 12 кандидатів наук, 12 професорів і 16 доцентів.

Покращився і склад викладачів ЛПРТ: протягом року він поповнився 1 доктором наук і 2 кандидатами наук, одним професором і 6 доцентами, 5 викладачів, які мали докторські ступені польської, австрійської і чеської атестації, були представлені до переатестації, 3 кандидати наук готувалися до захисту докторських дисертацій, 14 осіб – до здачі кандидатського мінімуму і до захисту кандидатських дисертацій.

У дуже складних умовах в Харківському та Львівському інститутах радянської торгівлі вдалося організувати набір, навчальний процес, випуск студентів у 1944/45 н.р. [29, арк. 19–26] (табл. 7).

Таблиця 7

Контингент студентів ХІРТ та ЛПРТ у 1944/45 н. р., осіб*

Стан у навчальному процесі	ХІРТ	ЛПРТ	Разом
1 курс	216	198	414
2 курс	71	73	144
3 курс	46	40	86
4 курс	107	29	136
Усього (за звітом на початок н. р.)	440	340	780
Закінчили курс із здачею держіспиту	121	21	142
Випущено спеціалістів:	товарознавців вищої кваліфікації		65
	економістів у галузі торгівлі		55
	бухгалтерів-економістів		22
Перебувало на кінець н. р. (без урахування переведених на старші курси)	383	270	653
Відраховано	55	49	104

* Складено авторами за [29, арк. 19–22].

Із загальної кількості студентів в обох інститутах до початку екзаменаційної сесії здавати екзамени повинні були 728 осіб, на екзамени з'явилися 720. По всіх предметах у ХІРТ здали екзамени 398 студентів (30 – на "відмінно", 75 – на "відмінно" і "добре"), у Львівському – 241 (16 – на "відмінно", 43 – на "відмінно" і "добре"), разом – 639.

Збільшення контингенту прийому санкціоновано постановами РНК УРСР від 30 жовтня 1945 р. за № 1729 і від 31 жовтня 1945 р. за № 1750 і наказами УВШ при РНК УРСР від 04.11.1945 за № 432 і від 04.11.1945 за № 433 (табл. 8).

Структура контингенту студентів у 1945/46 н. р. в інститутах радянської торгівлі України, осіб*

Показники	Кількість студентів		
	ХІРТ	ЛІРТ	Разом
План прийому	175	125	300
Фактично прийнято	353	278	631
На початок н.р.	705	512	1219
На 31.12.1945 серед них:	707	540	1247
чоловіків	85	155	240
жінок	622	385	1007
членів ВКП(б)	14	11	25
учасників Великої Вітчизняної війни	89	64	153
отримують стипендію	688	473	1161
звільнених від плати за навчання	152	540	692
проживають у гуртожитку	307	191	498
проживають на приватних квартирах, за які сплачує інститут	180	70	250
проживали на окупованій території	351	215	566

* Складено авторами за [29, арк. 23–26].

Навчальний процес у Харківському та Львівському інститутах радянської торгівлі забезпечували висококваліфіковані викладачі, організовані у кафедри [29, арк. 30]. У Харківському інституті налічувалося 13 кафедр, у Львівському – 14.

На початок 1945/46 н. р. в УРСР налічувалось 152 вищі навчальні заклади. Контингент студентів цих вишів становив 100 000 осіб, аспірантів – 367, професорсько-викладацький склад – 6 451 осіб, у тому числі: академіків – 66, членів-кореспондентів – 78, професорів – 886, доцентів – 1 981, викладачів, які не мають вчених звань – 3 440 [28, арк. 32].

Висновки. Вища торговельно-економічна освіта розвивалася в Україні протягом 1941–1945 рр. в умовах воєнних дій, евакуації, окупації, післявоєнного періоду. Бойові дії призвели до руйнації матеріальної бази освітньої галузі, у тому числі торговельно-освітньої. Великих руйнувань зазнала матеріальна база Харківського інституту радянської торгівлі, на відміну від якого Львівський інститут радянської торгівлі знаходився в кращому становищі. Вигнання німецьких військ з України поставило на порядок денний питання відновлення мирного життя, для забезпечення якого необхідні були фахівці торгівлі та громадського харчування. Підготовку фахівців вищої кваліфікації для зазначеної галузі здійснювали Харківський та Львівський інститути радянської торгівлі, які у 1944/45 н. р. зуміли відновити свою матеріально-технічну базу, укомплектувати професорсько-викладацький склад, здійснити прийом на спеціальності, організувати навчально-виховний процес, забезпечити студентів і викладачів усім необхідним в умовах повсюдного дефіциту. Матеріальна база інститутів поновлювалася як за допомогою уряду, так і завдяки наполегливій праці самих викладачів та студентів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Высшая школа СССР за 50 лет* / под ред. В. П. Елютина. — М. : Высшая школа, 1967. — 272 с.
2. *Вища школа Української РСР. 50 років.* — У 2 ч. / кер. автор. кол. В. І. Пітов. — Ч.1. 1917–1945 рр. — К. : Вид-во Київ. ун-ту, 1967. — 395 с.
3. *Вища школа на новому етапі (з досвіду перебудови вищої школи на Україні)* / упор. В. І. Пітов, В. М. Попов, І. С. Дзюбка. — К. : Держ. вид-во політ. л-ри УРСР, 1961. — 240 с.
4. *Круглянский М. Р.* Высшая школа СССР в годы Великой Отечественной войны / М. Р. Круглянский. — М. : Высшая школа, 1970. — 315 с.
5. *Скільський Дмитро.* Історія української педагогіки / Дмитро Скільський. — Тернопіль : Навч. книга-Богдан, 2012. — 340 с.
6. *Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст. Історичні нариси.* — У 2-х кн. — Кн. 1 / ред. кол. В. А. Смолій (голова колегії). — К. : Наукова думка, 2011. — 735 с.
7. *Высшее образование в СССР* : стат. сб. — М. : Госстатиздат, 1961. — 256 с.
8. *Історія Київського національного торговельно-економічного університету* : монографія / А. А. Мазаракі, О. А. Пиріг, Т. І. Скирда, В. Д. Кучеренко, П. П. Притуляк, Л. В. Губицький. — К. : Книга, 2006. — 256 с.
9. *Гелей С.* Львівська комерційна академія. Нарис історії / С. Гелей. — Л. : Вид-во Львів. комерц. акад., 2008. — 624 с.
10. *Шубін О. О.* Історія Донецького національного університету економіки і торгівлі імені Михайла Туган-Барановського: події, факти, імена (Київський та Харківський періоди) / О. О. Шубін, В. В. Литвин, Л. В. Проданова. — Донецьк : ДонНУЕТ, 2011. — 263 с.
11. *Беркгоф К.* Жнива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою / К. Беркгоф. — К. : Критика, 2011. — 455 с.
12. *Єржабкова Бланка.* Шкільна справа та шкільна політика в рейхскомісаріаті "Україна" (1941–1944 рр.) у світлі німецьких документів / Бланка Єржабкова. — К. : Наукова думка, 2008. — 272 с.
13. *Потильчак О.* Нацистська політика у сфері підготовки спеціалістів із середньою та вищою спеціальною освітою в Україні (1942–1944 рр.) / О. Потильчак // Архіви окупації 1941–1944. — К. : Києво-Могилян. акад., 2006. — Т. 1. — С. 782–790.
14. *Ленська В. В.* Народна освіта України в контексті протистояння комуністичної і нацистської ідеологій в роки Другої світової війни / В. В. Ленська // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії : наук. зап. РДГУ. — Вип. 24. — Рівне, 2013. — С. 70–75.
15. *Завальнюк О. М.* Загальноосвітня школа на Хмельниччині в роки нацистської окупації: трагедія національної освіти / О. М. Завальнюк // Велика Вітчизняна війна. Уроки історії. — 2014. — С. 27–38.
16. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.* — Ф. 423. — Оп. 17. — Спр. 3. — 145 арк.
17. *Прокопчук В. С.* Внесок викладачів і студентів Кам'янець-Подільського учительського інституту в перемогу над фашизмом (1941–1945 рр.) / В. С. Прокопчук // Велика Вітчизняна війна. Уроки історії. — 2014. — С. 49–58.

18. ДАКО. — Ф. Р-2356. Київська міська управа. — Оп.6. — Спр. 209а : доп. зап. про стан та перспективи роботи вищих шкіл та науково-дослідних установ міста. — 1941. — 52 арк.
19. Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст. — у 2-х кн. — К., 2011. — Кн.2. — 942 с.
20. Вісник Кам'янець-Поділь. Нац. ун-ту імені Івана Огієнка. — 2012. — Вип. 5. Історичні науки. — 512 с.
21. Коваль М. В. Все – для перемоги. Подвиг трудящих України у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр. / М. В. Коваль. — К. : Наукова думка, 1970. — 196 с.
22. ЦДАВО. — Ф. 423. (М-во торгівлі УРСР). — Оп.17. — Спр.73 (Приймально-здавальний акт Львів. ін-ту радян. торгівлі від М-ва торгівлі УРСР М-ву вищої освіти СРСР). — 1946 р. 13 черв. — 41 арк.
23. Коваль М. В. У битві з фашизмом / М. В. Коваль. — К. : Вид-во АН УРСР, 1964. — 144 с.
24. Вронська Т. В. В умовах війни: життя та побут населення міст України (1943–1945 рр.) / Т. В. Вронська. — К. : Ін-т історії України НАН України, 1995. — 83 с.
25. Міністерство торгівлі ССРСР. Харьков. ин-т сов. торгівлі : науч. зап. — Вип. 2 (4). Юбилей. сб. (1930–1950 рр.). — Харьков : Изд-во Харьков. гос. ун-та им. А. М. Горького, 1951. — 217 с.
26. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 73. — Спр. 7. Про стан вишів УРСР, 1943. — 90 арк.
27. ЦДАВО України. — Ф. 423 (НКТ УРСР). — Оп.17. — Спр. 8. Доповід. зап. і довідки про роботу Наркомторгу УРСР, 1944. — 220 арк.
28. ЦДАГО України. — Ф.1 (ЦК Ком. партії України). — Оп.73. (Відділ шкіл). — 1942–1962 рр. — Спр. 17. Проект постановлення СНК УРСР : доклад. зап. о работе вузов УССР, 1944. — 77 арк.
29. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. — Ф. 423 (М-во торгівлі УРСР. Управління кадрів і учбових закладів). — Оп.17. — Спр. 33. Зведений звіт про підготовку торгових кадрів за 1945 р. — 230 арк.

Стаття надійшла до редакції 21.03.2016.

Hubytskyi L., Melnyk H. Higher trade and economic education in Ukraine in 1941–1945.

Background. *The confrontation of two political regimes in the late 1930-s -early 1940-s put on the agenda cooperation in terms of confrontation and mutual inhibition. Under such conditions society contenders had to operate and provide troops at the front with all necessary. It was at that time became obvious exceptional role of trade and higher trade and economic education, which was able to provide experts to this strategic industry. Education sector pursuant to react to the crisis by changing educational approaches in training, including in trade and catering.*

The aim is to study the situation of trade and economic higher education in Ukraine during the war of 1941–1945. The isolation inherent in the period of internal processes.

Materials and methods. *A significant part of the study of sources are archival materials. The study used methods: analysis of historical documents and historical comparative, retrospective, chronologically.*

Results. *Trading Higher Education of Ukraine for 1941–1945. Evolved in conditions of combat evacuation, occupation, occupation of Ukrainian lands later the Red Army. The fighting resulted in the destruction of both the Red Army and the Wehrmacht material base of the educational sector, including trade and education. Great devastation suffered material base of the Kharkov Institute of Soviet Trade, which unlike the Lviv Institute of Soviet Trade was in a better position. The expulsion of German troops from Ukraine put on the agenda of restoration of peaceful life, for which experts were needed trade and catering. Training of highly qualified for these areas closely engaged in Kharkiv and Lviv Institute of Soviet Trade, which in the 1944–1945 academic year managed to restore physical infrastructure of universities equip faculty, to make admission to the profession, to organize the educational process, providing students and teachers everything you need in terms of widespread shortages. Financial institutions renewed base both through government and through hard work of teachers and students themselves.*

Conclusion. *The process taking place in higher trade and economic education in Ukraine 1941–1945. Studied the results of the reorganization of higher trade and economic institutions of Ukraine, the difficulties of the initial stage of the war, evacuation conditions of the German occupation regime. Make contributions to the disclosure of the issue of reconstruction of higher trade and economic education in Ukraine 1943–1945 biennium. A significant achievement of the authors of the article was that most of the documents processed in the archives, first introduced into scientific circulation.*

Keywords: higher education, economic education, Ukraine, War of 1941–1945.

REFERENCES

1. *Vysshaja shkola SSSR za 50 let / pod red. V. P. Eljutina.* — M. : Vysshaja shkola, 1967. — 272 s.
2. *Vyshha shkola Ukrai'ns'koi' RSR. 50 rokiv.* — U 2 ch. / ker. avtor. kol. V. I. Pitov. — Ch.1. 1917–1945 rr. — K. : Vyd-vo Kyi'v. un-tu, 1967. — 395 s.
3. *Vyshha shkola na novomu etapi (z dosvidu perebudovy vyshhoi' shkoly na Ukrai'ni) / upor. V. I. Pitov, V. M. Popov, I. S. Dzjubko.* — K. : Derzh. vyd-vo polit. l-ry URSR, 1961. — 240 s.
4. *Krugljanskij M. R. Vysshaja shkola SSSR v gody Velikoj Otechestvennoj vojny / M. R. Krugljanskij.* — M. : Vysshaja shkola, 1970. — 315 s.
5. *Skil's'kyj Dmytro. Istorija ukrai'ns'koi' pedagogiky / Dmytro Skil's'kyj.* — Ternopil : Navch. knyga-Bogdan, 2012. — 340 s.
6. *Ukrai'na v Drugij svitovij vijni: pogljad z XXI st. Istorychni narisy.* — U 2-h kn. — Kn. 1 / red. kol. V. A. Smolij (golova kolegii'). — K. : Naukova dumka, 2011. — 735 s.
7. *Vysshee obrazovanie v SSSR : stat. sb.* — M. : Gosstatizdat, 1961. — 256 s.
8. *Istorija Kyi'vs'kogo nacional'nogo torgovel'no-ekonomichnogo universytetu : monografija / A. A. Mazaraki, O. A. Pyrig, T. I. Skyrda, V. D. Kucherenko, P. P. Prytuljak, L. V. Gubyc'kyj.* — K. : Knyga, 2006. — 256 s.
9. *Gelej S. L'vivs'ka komercijna akademija. Narys istorii' / S. Gelej.* — L. : Vyd-vo L'viv. komerc. akad., 2008. — 624 s.
10. *Shubin O. O. Istorija Donec'kogo nacional'nogo universytetu ekonomiky i torgivli imeni Myhajla Tugan-Baranovs'kogo: podii', fakty, imena (Kyi'vs'kyj ta Harkivs'kyj periody) / O. O. Shubin, V. V. Lytvyn, L. V. Prodanova.* — Donec'k : DonNUET, 2011. — 263 s.
11. *Berkhof K. Zhnyva rozpachu. Zhyttja i smert' v Ukrai'ni pid nacysts'koju vladoju / K. Berkhof.* — K. : Krytyka, 2011. — 455 s.
12. *Jerzhabkova Blanka. Shkil'na sprava ta shkil'na polityka v rejhskomisariati "Ukrai'na" (1941–1944 rr.) u svitli nimec'kyh dokumentiv / Blanka Jerzhabkova.* — K. : Naukova dumka, 2008. — 272 s.

13. *Potyl'chak O.* Nacysts'ka polityka u sferi pidgotovky specialistiv iz seredn'uju ta vyshhoju special'noju osvitoju v Ukraini (1942–1944 rr.) / O. Potyl'chak // Arhivy okupacii' 1941–1944. — K. : Kyjevo-Mogyljan. akad., 2006. — T. 1. — S. 782–790.
14. *Lens'ka V. V.* Narodna osvita Ukrainy v konteksti protystojannja komunistychnoi' i nacysts'koi' ideologij v roky Drugoi' svitovoi' vijny / V. V. Lens'ka // Aktual'ni problemy vitchyznjanoi' ta vsesvitn'oi' istorii' : nauk. zap. RDGU. — Vyp. 24. — Rivne, 2013. — S. 70–75.
15. *Zaval'njuk O. M.* Zagal'noosvitnja shkola na Hmel'nychchini v roky nacysts'koi' okupacii': tragedija nacional'noi' osvity / O. M. Zaval'njuk // Velyka Vitchyznjana vijna. Uroky istorii'. — 2014. — S. 27–38.
16. *Central'nyj derzhavnyj arhiv vyshhyh organiv vlady ta upravlinnja Ukrainy.* — F. 423. — Op. 17. — Spr. 3. — 145 ark.
17. *Prokopchuk V. S.* Vnesok vykladachiv i studentiv Kam'janec'-Podil's'kogo uchytel's'kogo instytutu v peremogu nad fashyzmom (1941–1945 rr.) / V. S. Prokopchuk // Velyka Vitchyznjana vijna. Uroky istorii'. — 2014. — S. 49–58.
18. *DAKO.* — F. R–2356. Kyi'vs'ka mis'ka uprava. — Op.6. — Spr. 209a : dop. zap. pro stan ta perspektyvy roboty vyshhyh shkil ta naukovy-doslidnyh ustanov mista. — 1941. — 52 ark.
19. *Ukrai'na v Drugij svitovij vijni: pogljad z XXI st.* — u 2-h kn. — K., 2011. — Kn.2. — 942 s.
20. *Visnyk Kam'janec'-Podil'.* Nac. un-tu imeni Ivana Ogijenka. — 2012. — Vyp. 5. Istorychni nauky. — 512 s.
21. *Koval' M. V.* Vse – dlja peremogy. Podvyg trudjashhyh Ukrainy u Velykij Vitchyznjanij vijni 1941–1945 rr. / M. V. Koval'. — K. : Naukova dumka, 1970. — 196 s.
22. *CDAVO.* — F. 423. (M-vo torgivli URSS). — Op.17. — Spr.73 (Pryjmal'no-zdaval'nyj akt L'viv. in-tu radjan. torgivli vid M-va torgivli URSS M-vu vyshhoi' osvity SRSR). — 1946 r. 13 cherv. — 41 ark.
23. *Koval' M. V.* U bytvi z fashyzmom / M. V. Koval'. — K. : Vyd-vo AN URSS, 1964. — 144 s.
24. *Vrons'ka T. V.* V umovah vijny: zhyttja ta pobut naselelnja mist Ukrainy (1943–1945 rr.) / T. V. Vrons'ka. — K. : In-t istorii' Ukrainy NAN Ukrainy, 1995. — 83 s.
25. *Ministerstvo torgovli SSSR.* Har'kov. in-t sov. torgovli : nauch. zap. — Vyp. 2 (4). Jubilej. sb. (1930–1950 rr.). — Har'kov : Izd-vo Har'kov. gos. un-ta im. A. M. Gor'kogo, 1951. — 217 s.
26. *CDAGO Ukrainy.* — F. 1. — Op. 73. — Spr. 7. Pro stan vyshiv URSS, 1943. — 90 ark.
27. *CDAVO Ukrainy.* — F. 423 (NKT URSS). — Op.17. — Spr. 8. Dopovid. zap. i dovidky pro robotu Narkomtorgu URSS, 1944. — 220 ark.
28. *CDAGO Ukrainy.* — F.1 (CK Kom. partii' Ukrainy). — Op.73. (Viddil shkil). — 1942–1962 rr. — Spr. 17. Proekt postanovlenyja SNK USSR : doklad. zap. o rabote vuzov USSR, 1944. — 77 ark.
29. *Central'nyj derzhavnyj arhiv vyshhyh organiv vlady ta upravlinnja Ukrainy.* — F. 423 (M-vo torgivli URSS. Upravlinnja kadriv i uchbovyh zakladiv). — Op.17. — Spr. 33. Zvedenyj zvit pro pidgotovku torgovyh kadriv za 1945 r. — 230 ark.